

REACTIES VAN KLEINE KINDEREN OP HET ONTDEKKEN VAN GENITALE VERSCHILLEN^o

Peter R. van Drunen*

Freud's hypothesen over de psychologische reacties van kleine kinderen op de ontdekking van de genitale verschillen tussen mannen en vrouwen, hebben veel invloed gehad op de psychoanalytische theorievorming. In het onderstaande wordt nagegaan welke resultaten wetenschappelijk onderzoek naar deze reacties heeft opgeleverd. Geconcludeerd wordt dat er opvallend weinig bekend is over wat kinderen voelen en denken, wanneer ze genitale verschillen tussen de seksen ontdekken. Onderzoek op dit gebied is én bijzonder schaars én dubieus van kwaliteit. De verschillende onderzoeksresultaten spreken elkaar verder op belangrijke punten tegen.

Hoe reageren kleine kinderen van twee of drie jaar als ze iemand van het andere geslacht naakt zien en ze voor het eerst de genitale verschillen ontdekken? Mijn dochter van twee overkwam dat toen ze tegenover me in bad zat, plotseling aandachtig keek en vergeleek, waarop ze half vragend zei: "Julia ook een lulletje?!". Vooral Freud besteedde aan de reacties op deze ontdekking uitgebreid aandacht, en de hypothesen die hij hierover formuleerde gingen een belangrijke hoeksteen van zijn theoretische bouwwerk vormen. In het onderstaande worden naast zijn hypothesen ook alternatieve hypothesen beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de resultaten van empirisch onderzoek op dit terrein stroken met de verschillende hypothesen.

Hypothesen over de reacties van kinderen

Freud stelde dat normaliter voor zowel jongetjes als meisjes die de genitale verschillen tussen de seksen ontdekken, "slechts één geslachtsdeel, het mannelijke, een rol speelt. Er bestaat dus [...] een primaat van de fallus" (Freud, 1923, p. 76). De jongen die voor het eerst zijn zus naakt ziet, zou denken dat zij "gecastreerd" is, waarbij dan deze gedachte de angst zou oproepen dat hij ook zelf wel eens gecastreerd zou kunnen worden. Het meisje zou met name de grootte van haar clitoris vergelijken met de afmetingen van een penis en op basis van die vergelijking zou ze concluderen dat ze onvolmaakt is, dat ze iets mist wat ze eigenlijk wel zou moeten hebben (zie ook Freud, 1908). Overigens stelde Freud zijn hypothese over de reactie van meisjes meteen ter discussie: "Helaas kunnen wij deze constellatie alleen voor het mannelijke kind beschrijven, in de overeenkomstige processen bij het kleine meisje hebben wij

* Drs. P.R. van Drunen, psycholoog. Burg. v. Voort v. Zijlplan 35, 3571 VW Utrecht.
^o Geaccepteerd voor publicatie 8 januari 1992.

geen inzicht" (Freud, 1923, p. 76). Een mogelijke verklaring voor dit primaat van de fallus werd verschaft door Loewenstein (1950): de vertrouwdheid met een lichaamsdeel, het besef dat een lichaamsdeel echt bij je lichaam hoort, zou vooral ontstaan door het te bekijken. En omdat een jongetje veel gemakkelijker zijn penis kan bekijken dan een meisje haar vagina, zou het jongetje sneller vertrouwd raken met zijn geslachtsorgaan dan het meisje met het hare. Door veel -vaak vrouwelijke- auteurs is kritiek geuit op deze freudiaanse hypothesen, waarbij vooral het idee dat het primaat van de fallus ook voor meisjes op zou gaan, het moest ontgelden. De teneur van deze kritieken is dat als penisnijd al bestaat, deze niet het gevolg is van een soort biologische inferioriteit van het vrouwelijk lichaam, zoals Freud lijkt te veronderstellen, maar dat deze veroorzaakt wordt door sociale factoren. Zo benadrukte Thompson (1943) dat een vrouw niet zozeer jaloers is op een mannelijk lichaamsdeel, maar op de macht die mannen meer dan vrouwen in onze cultuur hebben, waarbij de penis een symbool van die macht is. Lerner (1976) betoogde dat penisnijd kan ontstaan doordat ouders veel minder gemakkelijk over het geslachtsorgaan en met name de clitoris van een meisje praten dan over het geslachtsorgaan van een jongetje, met als gevolg dat het meisje haar geslachtsorgaan minder belangrijk gaat vinden.

Wat in al deze theorieën en discussies opvalt, is dat vrijwel nooit iemand te rade gaat bij kinderen zelf. Empirisch onderzoek naar de psychologische reacties van kleine kinderen op de ontdekking van de genitale verschillen tussen de seksen, worden zelden aangehaald. In het beste geval beroept men zich op de beschrijving van het reageren van een enkel kind, waarin men dan castratie-angst of penisnijd meent te herkennen (zie bijv. Fraiberg, 1950; Kleeman, 1966; 1971). De vraag die in het onderstaande aan de orde komt, is of het inderdaad zo is dat kinderen op de door Freud beschreven wijze reageren op de ontdekking van genitale verschillen. Een alternatieve hypothese omtrent deze reacties is de volgende: ieder kind neemt het eigen lichaam als uitgangspunt van het denken over hoe een lichaam eruit hoort te zien en beoordeelt ieder ander lichaam op basis van dit uitgangspunt. Dit betekent dan dat voor jongetjes "een primaat van de fallus" geldt. Zij zullen het lichaam van een vrouw in eerste instantie als incompleet beoordelen. Voor meisjes zou dan (om in Freud's terminologie te blijven) een "primaat van de vagina" gelden. Zij zullen het lichaam van een jongetje als "overcompleet" beoordelen. Voorbeelden van reacties van meisjes die aansluiten bij deze hypothese van een primaat van de vagina worden beschreven in de prachtige "Juf-boekje" (Hoving, 1968; 1969): zoals bijvoorbeeld de uitspraak van het kleine meisje dat, als ze voor het eerst ziet dat haar pasgeboren broertje gewassen wordt, antwoordt op de vraag hoe ze hem vindt: "Wel aardig, (en wijzend op zijn plassertje) maar die rommel moet eraf". Of deze van een ander meisje: "Mam, het is wel een leuk kindje, maar dat staartje vind ik niet zo mooi".

Empirische studies naar reacties van kinderen op de ontdekking van genitale verschillen

Reacties van kinderen op de ontdekking van genitale verschillen zijn een aantal keren

onderwerp van studie geweest. Het eerste mij bekende onderzoek werd uitgevoerd door Conn (1940), die ongeveer 50 kinderen (hij doet opmerkelijk vaag over het aantal kinderen dat door hem onderzocht werd) in de leeftijd van 4 tot 12 jaar ondervroeg met behulp van poppen. De onderzoeker stelde de kinderen vragen over hoe de pop zou reageren wanneer deze voor het eerst een pop van het andere geslacht naakt zou zien. Het betrof overigens kinderen die voor uiteenlopende problemen verwezen waren naar een jeugdpsychiatrische kliniek. Een deel van de kinderen (ongeveer 40%) accepteerde volgens Conn de verschillen als een heel gewoon iets, zonder dat de onderzoeker enige emotie kon bespeuren: "Een meisje heeft iets anders". Een ander deel (ongeveer 26%) liet de poppen met verbazing reageren op de ontdekking: "Hé, wat grappig, hij heeft wat anders". Een derde groep, bestaande uit 12 jongens en 5 meisjes (34%) reageerde niet alleen verbaasd maar ook geschrokken en had het gevoel dat er wat "fout" was. Deze 12 jongens spraken allemaal over de vagina in termen van "De hare is afgesneden en die van een jongen is lang" of "Een meisje heeft geen ding zoals een jongen, maar ze zou het wel moeten hebben; die van een meisje is afgesneden". De verhalen van de 5 meisjes sloten hier volgens Conn bij aan: "Die van ons is te kort. De onze was vroeger langer. Die van haar (een meisjespop) was langer toen ze een baby was. Toen ze groter werd, werd het kleiner"; "Ik geloof dat de mijne afgesneden is en de zijne niet". De geciteerde verhalen van twee van deze vijf meisjes geven in mijn ogen overigens niet blijk van enige geschokte reactie: zo laten zij weten dat de meisjespop "liever een kort dingetje dan een lange heeft. Die zitten maar in de weg. Ze (de meisjespop) zou het niet kunnen dragen onder een rok. Het zou maar onder haar rok vandaan steken". In zijn conclusie ging Conn niet expliciet in op de vraag of deze resultaten stroken met de freudiaanse hypothesen. Hij stelde slechts vast dat de meeste kinderen de genitale verschillen zonder meer accepteerden en dat er maar een kleine groep was die problemen leek te hebben met de ontdekking. Bij deze conclusie kunnen vraagtekens geplaatst worden. Zo betrof het geen representatieve steekproef, ging het gezien de leeftijden van de kinderen om retrospectieve informatie (waarvan de betrouwbaarheid ter discussie staat) en is het onduidelijk wanneer er volgens Conn sprake was van een geschokte reactie. Verder is het de vraag of zijn conclusie dat slecht een *kleine* groep kinderen geschokt reageerde terecht is. Met minstens zoveel recht kan immers beweerd worden dat een vrij grote groep van 34% op gemiddeld ongeveer negenjarige leeftijd nog opvallende angsten en fantasieën rond castratie verwoordt.

Levy (1940) beschrijft een onderzoek onder 17 jongens en 8 meisjes van 3 tot 12 jaar, die verwezen waren voor gedragsproblemen. Ook hier werd gebruik gemaakt van poppen, waarbij de jongenspop een penis van klei bezat. Uit het spel concludeerde Levy (op gronden die niet volledig geëxpliciteerd worden) dat 15 van de 17 jongens ontegenzeggelijk castratie-angsten uitten tijdens het spel. Als voorbeeld geeft hij onder andere een citaat van een jongetje dat een mes pakte, de penis afsneed en zei: "Hij is bang dat zij dit doet". De meisjes haalden allemaal de klei-penis weg, en vertoonden vervolgens de auteur een duidelijke jaloezie ten opzichte van het orgaan: ze beschadigden de penis, plakten deze of een nieuwe op de meisjespop, etc. Op grond van deze resultaten komt hij tot de conclusie dat "de typische reactie van het

kind in onze cultuur, als het zich bewust wordt van de primaire verschillen in de autonomie van de seksen, de psychoanalytische visie ondersteunt, namelijk, dat bij jongens castratie-angst ontstaat en bij meisjes een gevoel van jaloezie met een destructieve impuls ten opzichte van de penis" (Levy, 1940, p. 762). Ook hier moeten echter kritische kanttekeningen geplaatst worden. De criteria voor de beslissing of er al dan niet sprake was van "castratie-reacties" zijn vaag, de onderzoeksgroep is niet representatief en het gaat om retrospectieve informatie. Verder is het niet denkbeeldig dat "jaloerse reacties" bij meisjes in de hand gewerkt werden door de onderzoeker, daar deze de genitale verschillen van de poppen zo deed voorkomen alsof jongens wél wat hebben en meisjes niets, wat natuurlijk een opmerkelijke voorstelling van de feiten is.

Galenson en Roiphe (1976; 1980) deden onderzoek onder 35 meisjes en 35 jongens van twee tot drie jaar oud, waarbij aan ouders gevraagd werd hoe de kinderen reageerden op de ontdekking van genitale verschillen. De onderzoekers stelden vast dat in eerste instantie alle kinderen duidelijk geschokt reageerden en dat ze probeerden om de ontdekte verschillen te ontkennen door hun aandacht op iets anders te richten. Alle 35 meisjes werden volgens de ouders in sterke mate beïnvloed door de ontdekking. Hun spel werd veelvuldig gedomineerd door "castratie-reacties": ze hielden bijvoorbeeld potloden en krijtjes bij hun vagina om (volgens de onderzoekers) net te doen alsof ze een penis hadden. Van de 35 jongens vertoonden 32 (91%) niet of nauwelijks castratie-reacties. Volgens de auteurs kwam dit omdat zij de verschillen volledig ontkenden. Ze richtten zich meer op hun vader en hadden nauwelijks nog oog voor hun moeder of zusjes (of hun geslachtsorganen). Geconcludeerd wordt dat de ontdekking van genitale verschillen op de jongens veel minder invloed had dan op de meisjes. Het feit dat interpretatie en waarneming hier wel erg door elkaar lopen, maakt deze conclusie discutabel. Zo blijft het onduidelijk op grond van welke waarnemingen de auteurs ontkening onderscheiden van het afwezig zijn van reacties. Verder wordt volledig vertrouwd op retrospectieve informatie van de ouders en wordt niets gezegd over de representativiteit van de steekproef.

Kreitler en Kreitler (1966), Moore en Kendall (1971) en Goldman en Goldman (1982) namen bij groepen van resp. 185, 69 en 838 kinderen gestructureerde interviews af, waarbij de wijze van reageren op de ontdekking van de genitale verschillen telkens slechts zijdelings geïnterviewd werd. Vragen die het meest in de richting kwamen van het onderwerp in kwestie, hadden betrekking op de naam die de kinderen gaven aan geslachtsorganen (Moore), of waren bijvoorbeeld: "Hoe kun je weten of een pasgeboren baby een jongen of een meisje is?" (Goldman), "Groeien lichamen van jongens en van meisjes verschillend als ze ouder worden?" (Goldman). Omdat telkens maar hooguit twee kinderen in hun antwoorden op deze vragen blijken gaven van castratie-angst of penisnijd, kwam Moore en Goldman tot de conclusie dat er geen bewijs gevonden is voor de freudiaanse hypothesen. Kreitler concludeerde zelfs dat deze hypothesen door het onderzoek ondubbelzinnig weerlegd zijn. Hoewel de conclusies van Moore en Goldman natuurlijk terecht zijn, is het probleem hier mijns inziens dat niet verwacht mag worden dat kinderen antwoorden geven op vragen die niet gesteld worden. In die zin leveren deze drie studies nauwelijks informatie op over het onderwerp in kwestie.

Conclusie

Castratie-angst en penisnijd zijn onderwerpen waarover buiten psychoanalytische kringen meestal wat gniffelend wordt gesproken, alsof het de stoffige restanten zijn van één of ander voorwetenschappelijk verleden.

Uit het bovenstaande blijkt inderdaad dat er maar weinig empirisch bewijs is voor het bestaan van deze reacties. Echter, dit is eerder een gevolg van het feit dat ze slechts heel summier onderzocht zijn, dan dat het betekent dat de betreffende theorieën weerlegd zouden zijn. Freud's hypothese van het primaat van de fallus bij jongetjes vindt -zij het in beperkte mate- steun bij de studies van Conn (1940) en van Levy (1940). Hoe het door Galenson en Roiphe (1976, 1980) beschreven verschijnsel dat jongens genitale verschillen vermijden, in dit verband geïnterpreteerd moeten worden, blijft duister. Voor wat betreft Freud's hypothesen over het reageren van meisjes wijzen de studies van Levy (1940) en Galenson en Roiphe (1976, 1980) enigszins in de richting van het bestaan van penisnijd. De onderzoeksdesigns zijn echter van dien aard dat aan deze conclusies niet al te veel waarde mag worden toegekend. De alternatieve hypothese van het primaat van de vagina wordt slechts door enkele uitspraken (zoals die van de meisjes uit het onderzoek van Conn die vertellen dat een penis hen maar lastig lijkt bij het dragen van een rok) enigszins ondersteund. De vraag in hoeverre sociale factoren mogelijkwijs van invloed zijn op de wijze waarop kinderen reageren, is in geen enkele studie systematisch behandeld. Dat er zo weinig bekend is over mogelijke castratie-angst als gevolg van de ontdekking van genitale verschillen, is opmerkelijk (nog afgezien van de implicaties voor de psychoanalytische theorie), omdat het voorstelbaar is dat dergelijke angsten de nodige invloed uitoefenen op de latere psychoseksuele ontwikkeling.

Freud's uitspraak dat we slechts van jongetjes het hoe en waarom weten van de reacties op de ontdekking van genitale verschillen, is -gezien het bovenstaande- zelfs een jaar of 70 na dato nog rijkelijk optimistisch.

Literatuur

- Conn, J. (1940). Children's reactions to the discovery of genital differences. *American Journal of Orthopsychiatry*, 10: 747-754.
- Fraiberg, S. (1950). A critical neurosis in a two-and-a-half-year old girl. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 7: 173-215.
- Freud, S. (1908). *Ueber infantile Sexualtheorien*. Ned. vert.: *Infantiele theorieën over seksualiteit*. (Klinische beschouwingen II) Boom, Meppel (1985).
- Freud, S. (1923). *Die infantile Genitalorganisation*. Ned. vert.: *De genitale organisatie bij het kind*. (Klinische beschouwingen III) Boom, Meppel (1985).
- Galenson E. en H. Roiphe (1976). Some suggested revisions concerning early female development. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 24, (suppl.): 29-57.
- Galenson E. en H. Roiphe (1980). The preoedipal development of the boy. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28: 805-827.
- Goldman, R. en J. Goldman (1982). *Children's sexual thinking*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hoving, H. (ed.) (1968). *Júf, daar zit een weduwe in de boom*. Arbeiderspers, Amsterdam.
- Hoving, H. (ed.) (1969). *Júf, die slak z'n pet staat scheef*. Arbeiderspers, Amsterdam.
- Kleeman, J.A. (1966). Genital self-discovery during a boy's second year. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 21: 358-392.

- Kleeman, J.A. (1971). The establishment of core gender identity in normal girls. II. How meanings are conveyed between parents and child in the first three years. *Archives of Sexual Behavior*, 1: 117-130.
- Kreitler, H. en S. Kreitler (1966). Children's concepts of sexuality and birth. *Child Development*, 37: 363-378.
- Lerner, H. (1976). Parental mislabeling of female genitals as a determinant of penis envy and learning inhibitions in women. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 24 (suppl.): 269-283.
- Levy, D.M. (1940). "Control-situation" studies of children's responses to the differences in genitalia. *American Journal of Orthopsychiatry*, 10: 755-762.
- Loewenstein, R.M. (1950). Conflict and autonomous ego development during the phallic phase. *The psychoanalytic Study of the Child*, 5: 47-52.
- Moore, J.E. en D.G. Kendall (1971). Children's concepts of reproduction. *Journal of Sex Research*, 7: 42-61.
- Thompson, C.M. (1943). "Penis envy" in women. *Psychiatry*, 6: 123-125.

Summary

The manner in which children respond to the discovery of genital differences.

Freud's hypotheses about the way children react when they discover genital differences play a crucial role in psychoanalytic theory. In this paper scientific studies into those hypotheses are reviewed. The quality of the few studies concerning this subject is open to question. Knowledge about the child's reactions to the discovery of genital difference is therefore scarce and it is impossible to conclude whether or not the freudian hypotheses were confirmed or should be rejected.